

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПОРЕФОРМЕННОГО СЕЛЯНСТВА

Стаття присвячена сучасній українській і зарубіжній історіографії економічної, соціальної, політичної та культурної модернізації пореформеного селянства. Аналізуються тенденції, підходи, внесок науковців у вивчення проблеми. Пропонуються перспективні теми для подальших досліджень у сфері селянознавства.

Селянська проблематика чи не завжди займала особливе місце в історичній науці. До затребуваних тем сьогодні належать шляхи й темпи модернізації села, способи вирішення «вічного» аграрного питання.

Сучасна історіографія позначається новими ідеями та підходами. Відбувається переоцінка змісту знань, розширення тематики конкретних наукових пошуків, триває запозичення та напрацювання нових теоретико-методологічних засад висвітлення минувшини «найконсервативнішої верстви»¹. Проте цей процес проходить досить суперечливо, що в умовах відсутності загальнозрозумілої системної парадигми «працює на пониження» продуктивності загального наукового доробку². Мета пропонованої розвідки – узагальнити сучасні дослідження з історії селянства другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у контексті теорії модернізації. Автори усвідомлюють її як потребу пояснити сутність теорії модернізації в річищі чільних філософських, історіософських та соціологічних студій, відтак прагнуть проаналізувати сучасну українську й зарубіжну історіографію економічної, соціальної, політичної та культурної модернізації селянства, з'ясувати основні значення модернізації села (для села), а ще виконати певну прогностичну функцію, тобто «відкрити» для подальших селянознавчих досліджень низку актуальних тем. Отож, увага зосереджена на пореформеному періоді (1861–1914 рр.), який маємо підстави характеризувати по-різному, проте, зважаючи на ті шлейфи традиційної домодерної культури, які не зникли разом зі скасуванням кріпосного права, базовим може служити поняття «посткріпосний». Водночас географію досліджень, що привертають нашу увагу, визначаємо теренами Наддніпрянщини – Правобережної, Лівобережної, Слобідської та Південної України.

* Бондар Вадим Віталійович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ; Присяжнюк Юрій Петрович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

¹ Див.: Портнов А. «Західні» категорії в українській пострадянській історіографії: мовні зміни в епоху перекладів // Україна модерна. – 2010. – №5(16). – С.153–182.

² Будучина гісторії: збірник артыкулаў па сучаснай гістарыяграфіі / Склад. і навук. рэд. Г.Сагановіч. – Мінск, 2008.

Теорія модернізації

Згідно з визначенням, що міститься у філософському словнику, це концепція суспільно-економічного й політичного розвитку, котра пояснює динаміку переходу від стабільного традиційного до динамічного (безперервно змінюється) індустріального суспільства³. Складовими модернізації в економічній сфері вважають приватну власність і ринок, у соціальній – громадянське суспільство, в політичній – демократичну систему і правову державу. Відтак в епістемологічній площині йдеться про синхронний аналіз суспільства як системи (включаючи культуру), а ще людської особистості. Центральна ідея концепції модернізації – збільшення індивідуальної свободи – належить ще німецькій класичній філософії.

Підходи до поняття «модернізація» відрізняються залежно від того, до якої сфери життєдіяльності його використовують. Зокрема, з економічного погляду – це спосіб поліпшення промислового устаткування, приладів, побутових виробів, який не вимагає корінної перебудови технологічного процесу їхнього виготовлення⁴. Натомість дефініцію політичної модернізації пов'язують із трансформацією суспільства, що супроводжується формуванням політичних інститутів, соціальною мобілізацією та розширенням політичної участі, також поширенням демократичних цінностей і норм, властивих розвинутим країнам, у країнах менш розвинутих⁵. Основними критеріями політичної модернізації вважають: структурну диференціацію – наявність законодавчих зборів, виконавчих органів і т.д.; можливості політичної системи (адаптація до нових проблем, спроможність мобілізації людських і матеріальних ресурсів); здатність до самозахисту; формування культури політичної участі⁶.

Зрештою, у 1980–1990-ті рр., як реакції на зіткнення традиційних норм і цінностей із модернізованими інститутами, з'явилися концепції «часткової модернізації», «кутової модернізації», «кризового синдрому модернізації». До сказаного варто додати, що модернізація означає причетність до соціально-політичного життя різних груп населення через рухи, партії, розподіл влади, політичні вибори, місцеве самоврядування та ін. Це ще й практика та досвід запозичення традиційними суспільствами нових соціальних ролей і політичних інститутів, які сформувалися в рамках західних демократій⁷.

Один із засновників теорії модернізації С.Блек вважав, що модернізація як процес має п'ять аспектів: інтелектуальний, політичний, економічний, соціальний і психологічний. На його думку, економіка великою мірою залежить від інтелекту та політики, що суттєво різнить такий підхід із відомим марксистським положенням про економічний детермінізм⁸. На цьому

³ Філософський словник соціальних термінів. – 3-тє вид., доп. – Х., 2005. – С.460.

⁴ Большая энциклопедия: В 62 т. – Т.30. – Москва, 2006. – С.129.

⁵ Політологічний енциклопедичний словник. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К., 2004. – С.365.

⁶ Там само.

⁷ Социологическая энциклопедия: В 2 т. – Т.2. – Москва, 2003. – С.631–632.

⁸ Поткина И.В., Селунская Н.Б. Россия и модернизация (в прочтении западных учёных) // История СССР. – 1990. – №4. – С.198.

підґрунті концепцію модернізації він трактує як загальну модель глобального прогресу цивілізації, суть якої в описі характерних рис і напрямів переходу від традиційного до раціонального суспільства в результаті науково-технічного прогресу, соціально-структурних змін, перетворення нормативних і ціннісних систем⁹.

Аналогічно мислить модернізацію, як явище цивілізаційного масштабу, той же глобальний феномен світової історії, академік В.Алексєєв. За його словами, це комплексний процес, який охоплює різні суспільні сфери – економічну, соціальну, політико-правову, культурну¹⁰.

Німецький соціолог В.Цафф розглядає модернізацію у тривимірному часовому плані: 1) як розпочатий індустріальною революцією процес секуляризації, що спричинив появу невеликої групи сьогодні модернізованих суспільств; 2) як багатосторонній процес, коли відсталі наздоганяють тих, що пішли вперед; 3) як спроби модернізованих держав дати відповіді на нові виклики на шляху інновацій і реформ¹¹.

Австрійський історик В.Гайндль зауважує, що цілі, взірці й моделі модернізаційних пертурбацій є для істориків суттю постановки проблеми. В історіографії термін «модернізація» просто перетворився у параметр для оцінки політичної діяльності в минулому. Державна модернізація була тісно пов'язана з економічною, а ця друга була неможливою без суспільної; суспільна ж модернізація передбачала культурну, а культурних передумов можна було досягти тільки при наявності відповідних державних структур. Так само це стосується і шляхів проведення модернізації¹². На думку вченого, важливими каталізаторами тут є політичні організації та раціоналізоване управління. Це ключове положення англосаксонських теорій модернізації. Бюрократія як виконавча влада є важливим засобом у проведенні державно-політичної модернізації, внаслідок чого важливе місце посідає бюрократична реформа як засіб оновлення держави і політики.

Першим, хто детально проаналізував взаємозв'язки між панівною системою, державою, ринковим (капіталістичним) розвитком та бюрократією і в середині цих зв'язків розкрив (а також прославив) роль чиновництва як чинника модернізації та раціоналізації, вважають М.Вебера. Типологія, покладена в основу його теоретичної системи, стала базовою для кожного його дослідження, незалежно від характеру – історичного, політологічного, соціологічного, психологічного чи економічного¹³.

Польський соціолог П.Штомпка визнав за модернізацією «синонім» усіх прогресивних змін у суспільстві. Це індустріалізація, урбанізація, раціоналізація, бюрократизація, демократизація, домінуючий вплив капіталізму, поширення індивідуалізму і мотивація успіху, диференційовані соціальні

⁹ Социологическая энциклопедия. – С.632.

¹⁰ Опыт российских модернизаций. XVIII–XX века. – Москва, 2000. – С.3.

¹¹ Цафф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития // Социологические исследования. – 1998. – №8. – С.14.

¹² Гайндль В. Модернізація та теорії модернізації: приклад габсбурзької бюрократії // Україна модерна. – 1996. – №1. – С.90.

¹³ Там само. – С.94.

структури¹⁴. Глибину посткомуністичних процесів учений порівняв із «великим переходом» XIX ст., коли аграрний лад поступився індустріальному урбанізованому укладу Заходу.

Його американський колега Ч.Кулі відзначив, що в модернізації ментальність особистості, як носія вродженого статусу, змінюється на самосвідомість суб'єкта договору, традиційні спадкоємні привілеї – на утвердження рівних громадянських прав, несвобода «генетичних» (родових) характеристик – на волю соціального вибору. Це мотивує внутрішні трансформації у соціумах, що з часом виявляються в економічній сфері. А саме, відбувається утворення на базі місцевих ринків загального безособового ринку (включаючи ринок праці), що розриває замкнутість громадського господарства й розвиває основи традиційного позаекономічного примусу¹⁵.

Е.Дюркгайм тлумачив модернізацію суспільних відносин як перехід до органічної спільності людей, яка ґрунтується на їхній розбіжності, диференціації функцій і пов'язаних із нею діяльності та ціннісних орієнтацій. Унаслідок відбувається відхід від всеохоплюючої недиференційованої приналежності індивіда до конкретного колективу, заміна безпосередніх стосунків опосередкованими, родинних – статуйарними, відносин особистої залежності функціональним розподілом праці тощо¹⁶.

Учасники «круглого столу» «Российская модернизация: проблемы и перспективы» також висловили своє бачення цього питання. На думку О.Ахієзера, модернізація – явище цивілізаційного масштабу, перехід від традиційної цивілізації до ліберальної, підвищення ефективних форм діяльності, здатність особистості до власного саморозвитку¹⁷. Як глобальний феномен світової історії характеризує модернізацію Л.Васильєв, а успіх її здійснення, на думку вченого, визначають традиції, цінності й менталітет населення¹⁸. Основні проблеми цього явища В.Хорос вбачає в наступному: його поверховий характер, розкол між тими людьми, які модернізуються і традиціоналістами, диспропорції між селом і містом, відірваність політиків-реформаторів від населення та ін.¹⁹

На думку російського історика С.Каспе, теорія модернізації може відіграти роль важливого дослідницького інструментарію при з'ясуванні макросоціальних змін. Саме характер взаємодії модернізаційних процесів із традиційними культурними і ментальними стереотипами визначає їхній хід і наслідки. Атрибутами модернізації є заміна форми суспільної праці (аграрної індустріальною), формування автономно-суверенного індивіда, особистості²⁰.

Український дослідник В.Головко відзначив, що концепт «модернізація» має великий потенціал для історичного синтезу бездержавної і перерваної

¹⁴ Штомпка П. Социология социальных изменений. – Москва, 1996. – С.170.

¹⁵ [Електронний ресурс] http://uk.wikipedia.org/wiki/Модернізація#cite_note-7

¹⁶ Там само.

¹⁷ Российская модернизация: Проблемы и перспективы (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 1993. – №7. – С.7.

¹⁸ Там же. – С.12.

¹⁹ Там же. – С.14.

²⁰ Каспэ С.И. Империя и модернизация: Общая модель и российская специфика. – Москва, 2001.

української історії, який «відкритий» для максимального врахування локальних, регіональних і національних рис. Він підкреслив диспропорцію між інтенсивністю економічної та повільністю політичної модернізації Російської імперії, виділив один з етапів модернізації України – бюрократично-підприємницько-капіталістичний (1861–1917 рр.)²¹.

У цілому схилиємося до думки, що модернізація – це комплексний процес, не обмежений лише економічними і соціальними змінами, а такий, що охоплює всі сторони життя-буття суспільства як системи (включаючи культуру), так і людську особистість.

Економічна модернізація селянства

Реформи 1860-х рр., інші аграрні перетворення й модернізація села. До економічної сторони модернізації селянства увага дослідників завжди була підвищеною. На думку А.Медушевського, реформи 1860-х рр. і наступні аграрні перетворення сприяли втягненню традиційних землеробів у товарно-грошові відносини, вряди-годи нагромадженню капіталу. Назагал це була корінна соціальна перебудова, поступова раціоналізація і європеїзація суспільних відносин²². Реформа 1861 р. проголосила договірні принципи між колишнім кріпаком та його паном, а головне те, що селяни дістали право власності на нерухоме майно й володіння ним.

Звичайно, що передусім модернізація виявилася у розвитку промислової інфраструктури (залізниць, шосейних і морських шляхів сполучення та інших комунікацій). Але це дало поштовх до технічного переоснащення сільськогосподарських підприємств і використання ними сільськогосподарських машин. Формувалися передумови поступового руху від праці на землі як засобу існування до її комерційного характеру і формування хліборобів-підприємців. Цьому, щоправда, не відразу посприяла кооперація.

На думку О.Реєнта, аналіз пореформених процесів в аграрній сфері варто робити з урахуванням особливостей регіонів, а, відповідно, висновки – на підставі вивчення ситуації у кожному з них. Принагідно потрібно брати до уваги характер соціальних відносин в українському селі, реальний вплив різних прошарків населення на сільськогосподарське виробництво, специфіку його втягування в ринкові відносини, залученні капіталів у цю галузь²³.

Російський історик-аграрник В.Данилов назвав пореформені аграрні трансформації потрясінням селянської країни, яка вступила на шлях звільнення від кріпацтва і водночас індустріально-ринкової модернізації. Усі перетворення за своїм характером, походженням і результатами він пов'язав із соціальними змінами, що виникли у процесі названого типу модернізації²⁴.

²¹ Головка В. «Модернізація» як метанаратив української історії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2003. – №9. – С.410–427.

²² Медушевский А.Н. Формирование гражданского общества: реформы и контрреформы в России // Реформы и реформаторы в России. – Москва, 1996. – С.74.

²³ Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Укр. іст. журн. – 2000. – №2.

²⁴ Данилов В.П. Аграрные реформы и аграрные революции в России (1861–2001) // Россия в XX веке: Реформы и революции: В 2 т. – Т.1. – Москва, 2002. – С.20.

В історіографії давно існує думка, що саме поразка Російської імперії у Кримській війні стала поштовхом для переходу до широкомасштабних перетворень. Тобто, це була модернізація «зверху», хоча свою роль відіграли й суспільні настрої. Чи не головним стимулом, на переконання дослідників, було забезпечення військово-промислового комплексу та армії (зокрема, в 1865–1875 рр. на потреби війська йшло 29% бюджету)²⁵. Модернізація селянської господарки, своєю чергою, здійснювалася у важких умовах: викупні платежі, відрізки землі, статус селян як тимчасовозобов'язаних (остаточно скасований у 1880-х рр.), численні податки.

На думку С.Каспе, реформи 1860–1870-х рр., як перша спроба масштабної модернізації, завершилася невдачею і тотальною системною кризою. Причини він вбачає у перетвореннях навздогін, їхній нерівномірності, збільшенні напруги в імперській етнополітичній конструкції. Системна модернізація, викликана великими реформами, призвела до істотних змін у змісті політичної культури та відбувся перехід (залежно від місцевості) до інституціональної і культурної уніфікації²⁶.

У Росії, вважає О.Ахієзер, відмінним було те, що модернізація проходила під сильним впливом досвіду інших країн, який давав зразки ефективної діяльності для всіх сфер життя²⁷. Модернізаційний процес в імперії, на думку В.Шелохаєва, вдалося реалізувати в комбінованих формах, тобто, революційним і реформістським способом. Влада незмінно претендувала на збереження за собою ініціативи, відстороняла суспільство від вирішення важливих проблем, розглядала його як об'єкт впливу, а не рівноправного суб'єкта спільної історичної творчості²⁸.

Відома праця історика Б.Миронова виконана почасти у рамках модернізаційного підходу²⁹. Автор розглядає історію Росії в контексті модернізації, яка, на його думку, не була завершена на початку ХХ ст. Унаслідок тогочасне суспільство не досягло повної соціальної зрілості. Оригінальністю виділяються погляди Б.Миронова на кризу селянської економіки. Він заперечує її «фундаментальність», тобто, не визнає її прямої залежності з неминучістю революції. Вчений вважає, що ріст індивідуалізму на селі виявлявся в поступовому переході під тиском природного приросту населення до інтенсивніших форм господарювання, диверсифікації джерел прибутку, де такі можливості існували. Хоча селянське господарство не було повністю інтегровано в ринок, відносини попиту й пропозиції дедалі більше регулювали його історичний поступ. Отже, селянська економіка, на його думку, перебувала у стані природного (нормального) процесу розвитку, який дещо раніше спостерігався в західноєвропейських країнах³⁰.

²⁵ Опыт российских модернизаций. XVIII–XX века. – С.58.

²⁶ Каспэ С.И. Империя и модернизация: Общая модель и российская специфика [Электронный ресурс] http://www.fedy-diary.ru/?page_id=5945

²⁷ Российская модернизация: Проблемы и перспективы (материалы «круглого стола»). – С.3.

²⁸ Шелохаев В.В. Российские реформы как теоретико-методологическая проблема // Россия в ХХ веке: Реформы и революции. – С.48.

²⁹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – Т.1–2. – Санкт-Петербург, 1999.

³⁰ Там же. – Т.2. – С.Х–ХІ.

Відсталість, низька товарність аграрного сектору були, твердить Б.Ми-ронов, результатом споживчої трудової етики селян. Він доводить, що і при свободі, і за її відсутності селянська господарка функціонувала не дуже успішно: рільники працювали рівно стільки, скільки потрібно було для задоволення мінімальних потреб. Вони ще не були готові до підприємництва. Утім, локально селянське господарство досягало успіхів, витісняючи поміщицьке з ринку хліба. З'явилися навіть господарі, які орієнтувалися на зарубіжний ринок. Їхня еволюція відбувалася за різними напрямками: активізація підприємницької діяльності, технічні та технологічні нововведення, підвищення загальної культури управління.

Загалом історики дотримуються думки, що запровадження техніки у землеробстві, використання найманої праці, поліпшення структури посівів – усе це сприяло підвищенню врожайності культур, розширенню посівних площ, збільшенню обсягів зібраного збіжжя. Проте відробітки, здольщина і малоземелля значної частини селян стояли на заваді вдосконаленню агрономічної культури, придбанню нового реманенту. Це негативно позначалося на продуктивності праці.

Після скасування тимчасовозобов'язаного стану постало питання про подальші шляхи і форми розвитку селянського життя. Саме тоді міністр фінансів М.Бунге запропонував надати селянству можливість виходу з общини й організувати подвірно-ділянкове землекористування (ідея майбутньої реформи П.Столипіна). Модернізація села отримувала шанс. Але пропозиції М.Бунге відхилили³¹.

У спробі «ментально обґрунтувати» модернізаційні процеси на селі актуальності набуває положення, що реформи збіглися з періодом прискорення економічного зростання, а не поклали йому початок. Зокрема, на думку англійського вченого П.Ґотрела, ще до реформи 1861 р. відбулися технічні зрушення у промисловості, розширення дрібнотоварного виробництва і початок регіональної економічної спеціалізації³². Дослідники почали переглядати чинники, які раніше історики використовували для визначення рівня життя селян: недоїмки, реальний рівень оплати праці, землеволодіння і землекористування, кількість худоби. Поставлено під сумнів тезу, що демографічний вибух у пореформений період здійснював надлишковий тиск на обмежені ресурси і негативно позначився на економічному зростанні³³.

«Революційний» 1902 р. активізував реформаторську діяльність держави. Столипінська аграрна реформа була призвана провести «розчистку» селянських земель від «слабких» на користь «сильних», вирішити нарешті завдання початкового нагромадження капіталу на селі, причому цього разу радикальними засобами, прямою руйнацією общини. Як відомо, це не дало бажаного економічного результату й головне не ліквідувало проблему малоземелля. Демографічний приріст був вищим за масштаби переселень.

³¹ Данилов В.П. Указ. соч. – С.21.

³² Великие реформы в России. 1856–1874. – Москва, 1992. – С.124.

³³ Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX вв.): Мат. межд. конф. – Москва, 1996. – С.365.

Загострилася й соціальна напруга на селі³⁴. Проте історичний досвід столипінського реформування показав, що еволюційні інституціональні зміни вели до поступового вирішення аграрної кризи. Мали місце інтенсифікація, покращення техніки і технологій, зростання виробництва й удосконалення форм сільськогосподарської праці³⁵.

Отже, поширеною в сучасній історіографії є теза про реформи другої половини XIX ст. у Наддніпрянській Україні як процес «наздоганяючої» модернізації. При такому підході в аграрній сфері він мав свої суперечності: 1) реформа 1861 р., яка проводилася в інтересах казни, зменшувала ґрунти селян, водночас збільшувала їхні повинності; 2) зберігалася землеволодіння дідичів при прогресуючому занепаді й деградації значної кількості маєтків; 3) у пошуках виходу з аграрного перенаселення селянство як могло протестувало, вимушено мігрувало. З іншого боку, відбулося формування і становлення приватного підприємництва, ринку робочої сили, розвитку ринкових відносин, створення передумов громадянського суспільства. На думку академіка В.Литвина, з-поміж загальної маси селян, які зберігали традиційний спосіб життя і цінності аграрного суспільства, почали виокремлюватися господарі з підприємницьким хистом³⁶.

Модернізація, капіталізм і село. Модернізація тісно пов'язана з капіталізмом, по суті капіталізація і модернізація в західних суспільствах були одним і тим же процесом. Якщо виходити з того, що приблизно в 1880-х рр. феодальний спосіб виробництва втратив своє панівне становище в українському селі, то можна було б думати, що на зміну йому прийшов капіталістичний спосіб виробництва, але це не зовсім так. В історичній літературі справедливо поставлено питання щодо потреби виділення двох етапів у процесі капіталізації. Перший із них характеризувався перетворенням натурального господарства в товарне, другий – товарного в капіталістичне. Спочатку мало місце складання й утвердження лихварського капіталу, далі відбувалося перетворення його в індустріальний або виробничий.

Для пореформеного села характерним було поєднання трьох соціально-економічних укладів: патріархального, феодального та капіталістичного. Причому утвердження третього перебувало на тій стадії, яка позначалася незавершеністю трансформації натурального господарства в товарне, активним утвердженням лихварського капіталу.

Тривалий час науковці вважали чи не головною проблемою пореформеного розвитку наддніпрянського села велику чисельність малоземельних і безземельних селян. Але, як показують останні дослідження, суть не лише в цьому, бо якби й поділили поміщицькі та селянські землі, то великого нарізування ґрунтів не відбулося б. Приміром, С.Сусоров підрахував, що в такому разі на Правобережжі, де в 1905 р. припадало в середньому 5,5 дес. землі, було б 6,9 дес., на Лівобережжі – відповідно 6,1 і 8,3 дес., на Півдні – 9,7 і 13,6 дес. Наводячи для прикладу середні дані наділів у Бельгії (2,4 дес.), Японії (0,75 дес.), він

³⁴ Синявский А.С. Проблемы модернизации России в XX веке: диалектика реформизма и революционности // Россия в XX веке: Реформы и революции. – С.58.

³⁵ Роголина Н.Л. Аграрные реформы в России 10–20-х годов (историко-сравнительный анализ) // Там же. – С.558.

³⁶ Литвин В.М. Історія України. – К., 2006. – С.323.

робить висновок про негативний чинник екстенсивної форми господарювання у цьому контексті³⁷. На думку Я.Грицака, селяни одержали невеликі наділи, але їх було цілком достатньо, аби вдовольнити нагальні потреби. А погіршенню становища селян сприяла відсутність капіталів, що унеможливило поширення нових, інтенсивних форм господарювання. Своєю чергою, «велика демографія» призвела до аграрного перенаселення і земельного голоду³⁸.

О.Ахієзер вважає, що в цілому село, попри всі реформи другої половини ХІХ – початку ХХ ст., залишилося докапіталістичним. Поряд із «невеликим відсотком капіталізму» на селі ще в більших масштабах зростав опір цим відносинам, хвиля «зрівняльної справедливості»³⁹. Незважаючи на низку сприятливих умов, зокрема й зростання товарно-грошових відносин, основна маса селянства не могла відповісти ефективністю своєї праці, підняттям культури землеробства, новими формами організації виробництва.

В.Шевченко доводить, що проблема малоземелля, починаючи з 1880-х рр., була породжена тими об'єктивними обставинами, які штовхали село у вир ринкових відносин, а також активізацією діяльності різних посередників у сфері купівлі–продажу землі, природним приростом населення⁴⁰.

Заслуговує на увагу праця Ф.Турченка і Г.Турченко, присвячена трансформаціям Південної України⁴¹. На думку істориків, кріпосне право тут не встигло пустити глибоких коренів. У результаті стартові можливості Півдня після реформи 1861 р. виявилися ліпшими, ніж інших регіонів Наддніпрянщини. Великою перевагою стало те, що в Новоросії було більше, ніж будь-де в Україні, приватних земель.

Специфіка аграрних відносин Південної України сприяла поширенню хутірної форми господарювання (станом на 1905 р. налічувалося 43 тис. хуторів). По суті регіон став експериментальним полем для підготовки століпінської реформи. У 1906–1917 рр. загальна кількість хуторів та відрубів збільшилася на Півдні у 8 разів. Дослідники дійшли висновку, що модернізація мала в цьому краї найпомітніші успіхи. Використання сільськогосподарських машин було тут звичайною справою⁴².

Аграрні міграції – об'єкт пізнавального пошуку Я.Бойка. У його працях, насамперед монографічному дослідженні, розглянуто процес землеробської колонізації Півдня України в 1860–1890-х рр.⁴³ Аргументовано показано їхній вплив на сільське господарство регіону, формування постійних кадрів найманих робітників, перехід до нових форм господарювання, прискорення розвитку виробничих відносин. Саме активна колонізація поліпшила стан розміщення продуктивних сил на території краю, відіграла помітну роль у формуванні

³⁷ Україна в умовах століпінської аграрної реформи. – К., 2006. – С.30.

³⁸ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – К., 2000. – С.59.

³⁹ Ахієзер А.С. Критика исторического опыта: (Социокультурная динамика России). – Новосибирск, 1997. – Т.1: От прошлого к будущему. – С.14.

⁴⁰ Шевченко В. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. – К., 2008.

⁴¹ Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст. – 1921 р.): Історичні нариси. – К., 2003.

⁴² Там само. – С.25–26.

⁴³ Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. – Черкассы, 1993.

безземельного сільськогосподарського пролетаріату, сприяла значному поширенню й утвердженню вільного найму. Мав місце серйозний вплив на збільшення чисельності населення регіону, виникали нові населені пункти, створювалися етнічно змішані поселення та посилювалися міжетнічні зв'язки.

Отже, у сучасній історіографії селянства Наддніпрянщини пореформеного періоду капіталізація і модернізація суттєво зближені. Проте ще не настільки, аби їхні прихильники сприймали ці явища як одні й ті ж.

Селяни-підприємці. Феномен селянського приватного землеволодіння залишається мало з'ясованим. Проблема не тільки у браку знань про кількісні параметри (розміри наділів, умови набуття власності, фінансово-кредитні показники тощо), а насамперед про якісні (зміна соціального обличчя селянина, його психології, взаємин колишніх кріпаків із дворянами).

Протягом пореформених десятиліть приватновласницьке селянське землеволодіння збільшилося в 10 разів, натомість дворянське скоротилося вдвічі. На думку В.Марочка, відбулася не проста механічна зміна власника, а значно вагоміша подія – зміна укладу життя на селі⁴⁴. Історик стверджує, що українським селянам органічно притаманне прагнення мати власні ґрунти. Переважання в Наддніпрянщині індивідуальних господарств зумовлювало в перспективі більший потяг українських хліборобів до приватної власності, ніж російських.

Водночас відомий англійський історик, соціолог Т.Шанін доводив, що сімейне господарювання було найзначнішою особливістю селянства. Вагоме місце займали сімейні фермери, які змінювали природу традиційного селянського господарства, використовуючи капіталоінтенсивне оснащення. Фермеризація мала місце тоді, коли сімейне господарство продовжувало діяти як головна одиниця сільськогосподарського виробництва, але змінювався її характер. Це пов'язано з новою технологією і великими вкладками, кредитами, що вело до капіталізації економіки. Під впливом різних обставин сімейний фермер створював свої форми самозахисту й кооперації⁴⁵.

В.Кабанов відзначив такі варіанти формування господарств фермерського типу: 1) трансформація поміщицьких господарств, головню зернового напрямку Півдня; 2) утворення приватновласницьких господарств шляхом мобілізації поміщицької землі підприємцями, зокрема, й селянами; 3) столипінська хуторизація⁴⁶.

В історичній літературі поширене твердження, що фермерство мало гарні передумови для розвитку в аграрно неперенаселених районах, зокрема, в південних губерніях. Тут господарства відрізнялися високою товарністю землеробства. Причому соціальною базою фермерства М.Якименко вважає не лише заможних селян, а й господарів середнього статку. Він відносить до категорії

⁴⁴ Марочко В.І. Аграрні реформи в Україні (друга половина XIX – перша половина XX ст.): соціально-економічний аспект // Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. – Ч.1. – К., 1996. – С.75.

⁴⁵ Шанін Т. Понятіє крест'янства // Великий незнакомец: крест'яне и фермеры в современном мире. – Москва, 1992. – С.14–17.

⁴⁶ Кабанов В.В. Без альтернатив (Пути и бездорожье аграрного развития России: век XX – до коллективизации) // Крестьянское хозяйство: история и современность: Мат. Всеросс. науч. конф. – Вологда, 1992. – Ч.1.

фермерських господарств ті, у розпорядженні яких знаходилося не менше 10 дес. орної землі. Саме з таким земельним наділом селяни могли розраховувати на більш-менш стабільний чистий прибуток, а отже, на ефективне товарне виробництво. Історик дійшов висновку, що саме південноукраїнські степи були оплотом селянських господарств, «найближче стояли до землеволодіння фермерського типу»⁴⁷. Водночас В.Нечитайло наголошує на розширенні індивідуального селянського землеволодіння завдяки зростанню купівлі землі селянами як особисто, так і товариствами. І це незважаючи на те, що ціни на неї постійно зростали. Хоча більшість селян не могла собі цього дозволити, однак найзаможніші, найпідприємливіші таку змогу мали. На його думку, саме їм належало понад 50% усієї орендованої приватновласницької землі, на якій вони організували капіталістичне землеробство⁴⁸.

Як бачимо, історики-аграрники не тільки опанували теоретичні засади фермеризації землеробського населення, а й більш-менш успішно змогли використати їх для пояснення відповідних тенденцій модернізації традиційного українського селянства.

Селянство і кооперація. Розвиток товарно-грошових відносин сприяв швидкому зростанню кооперації. Із Півднем України пов'язаний експеримент із сільськогосподарськими артілями, які проводив ще наприкінці ХІХ ст. М.Левитський. Артіль кредитували своїх членів, поставляли їм сільськогосподарську техніку та насіння, організовували збут зерна та іншої продукції. Активно розвивалася кредитна кооперація⁴⁹.

Процес формування трьох головних форм селянської кооперації – споживчої, кредитної й сільськогосподарської – проаналізував В.Марочко⁵⁰. Концептуально він розглядає її як складову частину наукової теорії суспільного розвитку, торкається організаційних і соціально-економічних підвалин кооперативного руху, визначає його місце та роль у життєдіяльності певних верств населення. Стверджує, що кооперація стала своєрідною формою самозахисту виробників сільськогосподарської продукції і навіть була органічно притаманною українським селянам. Але її ідеал не засвоївся в соціальній психології мешканців села, не став нормою їхньої поведінки у повсякденному житті.

Комплексне дослідження процесу становлення і розвитку кооперативного руху в Лівобережній Україні 1861–1917 рр. здійснив у своїй праці В.Половець⁵¹. Він висвітлив роль земської агрономії в поширенні кооперації, яка розповсюджувала сільськогосподарські знання серед населення, організовувала виставки, займалася збутом і постачанням, переробкою сільськогосподарської продукції. Показано також значення органів місцевого самоврядування у кооперативній справі.

⁴⁷ Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) // Укр. іст. журн. – 1996. – №1. – С.5.

⁴⁸ Нечитайло В.В. Становлення селянського господарства фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.206.

⁴⁹ Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Указ. праця. – С.26.

⁵⁰ Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929). – К., 1995.

⁵¹ Половець В.М. Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.). – Чернівці, 2002.

Також переконливо охарактеризував процес створення та діяльність кооперативних товариств Наддніпрянщини І.Фареній⁵². Він доводить, що в 1890-х рр., із появою відповідної нормативної бази, активізацією товарно-грошових відносин, зростанням ролі земств та інтелігенції у поширенні агрономічних знань, відкрилося широке поле діяльності у сфері організації кооперативного життя. Досліджено також роль кооперації щодо захисту економічних інтересів селянства, його участь в управлінні відповідними організаціями, а ще соціально-психологічні аспекти взаємин селян і керівників кооперативів та сільських підприємств, поширення ідей кооперації у селянському середовищі і їхній вплив на його масову свідомість.

Відтак пореформене село було включене у процеси аграрної буржуазної еволюції, що виявилось у зростанні товарного виробництва хліба, районуванні і спеціалізації сільського господарства. Переконливим свідченням «обуржуазнення села» було зародження та бурхливий розвиток кооперації, дослідження якої дає змогу розуміти реальні результати модернізації селян до початку більшовицького експерименту.

Соціальна модернізація селянства

Окрім іншого, модернізація виступає як ментальна трансформація. Тому потрібно з'ясувати вплив модернізації на індивідуальні психологічні настанови, світоглядні цінності, образ життя селян.

Селянські рухи і революції як чинник соціальних змін. Епоха початкового нагромадження капіталу передбачає соціальні вибухи. Вони були в усіх країнах. Але якщо в Європі це тривало в XVI–XVIII ст., то в Російській імперії на століття – два пізніше.

Проблеми імперського проекту модернізації (зокрема й села) А.Капелер вбачає, зокрема, у появі модерних націй і масових національних рухів. Невміння центру вирішити національне питання було головною причиною внутрішньої слабкості й остаточного розпаду Російської імперії. Цікавою є теза вченого, що революція 1905–1907 рр. була передусім національною. Як і у випадку зі зміцненням імперії, західні країни відіграли провідну роль у її розвалі⁵³.

Сучасні дослідники майже одностайні щодо заперечення наявності революційної ситуації напередодні реформи 1861 р. Також вони переосмислюють тезу «закономірного наростання класової боротьби в українському селі», бо частина масових заворушень відноситься до суто мирних вчинків, а виступи селян на початку XX ст. характеризуються як достатньо організовані. Українські фахівці здебільшого солідарні з американським колегою Д.Філдом, що небезпека селянських рухів стала чинником впливу на політику уряду вже після відміни кріпацтва. На його думку, до 1850-х рр. фундаментальні політична та ідеологічна структури, на яких базувалося кріпосне право, уже були зруйновані. Як тільки держава залишила цей інститут без своєї підтримки, він одразу ж розвалився⁵⁴.

⁵² *Фареній І.А.* З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні: друга половина XIX – початок XX ст. – Черкаси, 2003; *Його ж.* Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX століття. – Черкаси, 2008.

⁵³ *Капеллер А.* Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Л., 2005. – С.Х.

⁵⁴ Великие реформы в России. 1856–1874. – С.18–19.

Прагнучи модернізувати Росію якоюсь мірою за західним зразком, уряд розраховував уникнути пов'язаних із цим соціальних наслідків: створити сучасну промисловість, але уникнути «язви пролетаризації», насадити освіту, але обійтися без вільнодумства і т.д.⁵⁵

Стихийність і усвідомленість селянського руху початку ХХ ст., а потім і революція 1905–1907 рр. стимулювала уряд до змін. Цьому сприяли як колективні, так і індивідуальні дії селян. Поширеними були пасивні (непоко-ра виконувати накази, відмова працювати й ін.) і активні дії селян (захоплення земель, убивства дідичів і членів їхніх сімей, підпали маєтків).

У радянській історіографії перебільшувалася роль партій, особливо більшовиків, в активізації селянської боротьби. На думку Т.Шаніна, селянський рух не відчував серйозного впливу з боку політичних партій, він був самоорганізованим, автономним і самокерованим (приміром згадуваний вище рух у Полтавській і Харківській губерніях 1902 р.). Селяни ясно уявляли, чого вони хочуть (земля, освіта, самоврядування), а також оптимальні шляхи реалізації своєї мети. Показовий приклад їхньої стратегії і тактики виявився в період революції 1905–1907 рр., коли люди усвідомили, що ліпше домагатися своїх вимог через фракцію «трудовиків» у Думі, а не через Всеросійський селянський союз⁵⁶. У цілому протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. селяни України жодного разу не піднялися до масштабів організованого політичного руху (Д.Бовуа)⁵⁷.

Особливості селянських виступів, на переконання В.Данилова, полягали не тільки в їхній масовості та радикалізмі щодо дідичів, а й відчуженні до влади, втраті надії на справедливість при існуючому ладі. За словами цього історика: «У 1902 р. на історичну арену вийшов новий селянин – селянин епохи революції»⁵⁸.

Ф. і Г. Турченки декларують глибинний зв'язок між модернізаційними процесами у суспільстві й націотворенням. Під час модернізації кардинальних змін зазнає соціальна структура, відбувається «соціальна мобілізація»⁵⁹. Водночас антикапіталістичний характер революції 1905–1907 рр. і 1917 р. був зумовлений ще значним відторгненням традиційним суспільством модернізаційних процесів⁶⁰. Це дає підстави вважати, що селянські рухи періоду, що нас цікавить, значною мірою відбувалися на старій «ментальній основі».

Розширення селянства як наслідок модернізації. Велика реформа 1861 р. розширила можливості особистої ініціативи, право продавати й купувати землю, змінювати рід занять. Тих селян, які скористалися такою можливістю вповні, невдовзі почнуть називати «куркулями» й «мироїдами». Це внесе додаткову напругу у стосунки селян⁶¹.

⁵⁵ Тютюкин С.В. Реформы и революция 1905–1907 гг. // Реформы и реформаторы в России. – Москва, 1996. – С.139.

⁵⁶ Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история. – 1996. – №4 – С.136–140.

⁵⁷ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 рр.: Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К., 1998. – С.133.

⁵⁸ Данилов В.П. Указ. соч. – С.22.

⁵⁹ Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Указ. праця. – С.40.

⁶⁰ Ахизер А.С. Указ. соч. – С.14; Синяевский А. Указ. соч. – С.61.

⁶¹ Ахизер А.С. Указ. соч. – С.296.

О.Рєєнт наголошує на тому, що реформа 1861 р. чітко окреслила вектори протистояння між окремими групами сільського населення: а) між поміщиками і селянами; б) колишніми державними селянами, які швидше освоювали капіталістичні засоби ведення господарства і колишніми кріпаками, що сплачували більший викуп і отримували менші земельні наділи; в) між купцями та лихварями й незаможним селянством. В Україні процес розшарування викликав концентрацію земельних угідь у руках окремих односельців і появу куркулів-банкірів. Малоросійські губернії відзначалися наявністю значного прошарку заможного селянства: 16,5% дворів володіли 37% всієї надільної землі⁶². Значно зміцнили свої позиції колоністи.

Загальноприйняту картину швидкого розселення Т.Шанин вважає спрощеною. Зокрема, поляризація села, в індустріальному суспільстві – її розподіл на власників-капіталістів і сільський пролетаріат – стримувалася й уповільнювалася відтоком капіталу і робочої сили в міста, а також специфічними особливостями селянської сімейної економіки⁶³.

На думку Ю.Вовка, чисельно збільшувалася соціальна група найманих селянських робітників. Позаяк земля стала суб'єктом ринкових відносин, це дало можливість економічно сильним селянам зосереджувати значну її кількість у своїх руках, передусім шляхом купівлі й оренди⁶⁴. Після століпінської реформи чисельність «зайвих» селян зросла. Їхнє становище і доля в цілому знайшли своє відображення в історіографії.

Існує гіпотеза, що конфлікт на аграрному ґрунті мав високу ймовірність перерости в національний. Адже селянські низи, зокрема Півдня, були переважно українськими, тоді як аграрна верхівка – поміщики і колоністи – належали до інших національних груп (німці, молдаване, болгар, євреї та ін.)⁶⁵. Утім, через низку причин, зокрема й «вроджену ментальну толерантність» селян, цього не відбулося. Такою ж мірою перебільшенням буде вважати втрату «соціально розшарованими» селянами їхньої етнокультурної цілісності.

Переселенський процес на селі. Зміст концепту модернізація відображається також й у переході від сільського до міського (урбанізованого) суспільства. А звідси й зміна якості, образу життя і почасти ментальності селян. Важливе значення мала також система розміщення виробництва та розселення людей, структура зайнятості. По суті цей процес комплексно недосліджений. Як зауважив А.Синявський, не матеріально-виробнича база суспільства, а саме соціальні зрушення, добробут населення здійснювали домінуючий вплив на історичний процес, надто в його переломні моменти: війни, революції і т.д. А урбанізація, на його думку, і є в першу чергу «людська сторона» модернізації⁶⁶.

З іншого боку, велика частина українських селян не йшла в місто, а переселялася у далекі краї. За оцінкою Б.Кравченка, коли почалися промисловий

⁶² Рєєнт О.П. Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини XIX – початку XX століття: стан наукової розробки // Український селянин. – 2001. – Вип.2. – С.7.

⁶³ Шанин Т. Крестьянство как политический фактор // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – С.269.

⁶⁴ Вовк Ю.І. Українське селянство в соціально-економічній структурі суспільства на початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2002.

⁶⁵ Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Указ. праця. – С.23.

⁶⁶ Опыт российских модернизаций. XVIII–XX века. – С.76.

бум і урбанізація, українці «від плуга» виявилися неготовими взяти в них участь. У пошуках вільних ґрунтів вони долали тисячі кілометрів, селилися у кліматичній смузі, подібній до України, і там займалися хліборобством⁶⁷.

Методичність, з якою люди минали міста й рухалися далі у пошуках вільних земель, наштовхнула деяких істориків на цікаві узагальнення. У цьому явищі вони вбачають принципове несприйняття українцями ідеї модернізації (Р.Шпорлюк). Я.Грицак стверджує, що у масштабах всієї імперії до міст прибували переважно селяни з районів вищого рівня грамотності і з розвиненими не сільськогосподарськими уміннями. Селяни з нижчим рівнем грамотності і прив'язані до сільського господарства емігрували до нових сільськогосподарських районів⁶⁸. Такий погляд дещо пом'якшує категоричність оцінок, вибудованих на суто етнічних контрастах.

За твердженням А.Каппелера, модернізація України навіть гальмувала український національний рух, адже вона підсилювала інтенсивність асиміляції українців російським суспільством. Українці, які переселялися в міста, були значною частиною русифіковані⁶⁹.

Загальний добробут сільського населення. Американський дослідник аграрної історії Російської імперії С.Гок сенсаційно не погоджується із тим, що швидке зростання населення часто поєднували з його економічними і соціальними бідами. Основні результати дослідника говорять про наступне: 1) пореформені платежі насправді були меншими, ніж дореформений оброк; 2) поліпшення харчування селян і викликане цим зменшення кількості смертей від ряду інфекційних хвороб на теренах Російської імперії зіграли вагомішу роль, ніж в іншій Європі; 3) селяни мали нові додаткові прибутки й отримали можливість виконувати всі свої фінансові обов'язки. С.Гок відзначив, що доля звільнених селян залежала великою мірою від характеру і динаміки пореформених земельних відносин між селянами й землевласниками. Вчений дійшов висновку, що аграрна Росія була досить далека від капіталістичного шляху розвитку і навіть не рухалася в цьому напрямі й закликає до перегляду ортодоксальних поглядів на перенаселення країни⁷⁰.

Як зауважив Д.Бовуа, після відміни кріпацтва кількість душ як показник багатства втрачає сенс, а критерієм соціально-економічної значущості стає землеволодіння⁷¹. На цьому тлі досить оптимістичною виглядає думка В.Шевченка про те, що обезземелення селянства було порівняно незначним і досить легко компенсувалося за рахунок купівлі, а частіше – вигідної оренди поміщицької землі⁷².

У будь-якому разі настав час адекватно реконструювати реальний стан добробуту селянства посткріпосного періоду, комплексно використавши задля цього як сукупність усіх наявних джерел, так і сучасні методології наукових пошуків.

⁶⁷ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997.

⁶⁸ Грицак Я. Указ. праця. – С.61.

⁶⁹ Каппелер А. Мала історія України. – К., 2007. – С.112.

⁷⁰ Хок С./Л. Мальтус: рост населения и уровень жизни в России. 1861–1914 годы // Отечественная история. – 1996. – №2. – С.28–54.

⁷¹ Бовуа Д. Указ. праця. – С.22.

⁷² Шевченко В. Указ. праця.

Зміна структури селянської сім'ї, еволюція родинних зв'язків. Згадуваний уже історик Д.Філд виділяє як основні соціальні елементи моделі модернізації. Окрім підвищення рівня грамотності, називає заміну соціального критерію становості або етнічної приналежності на критерій класової приналежності, витіснення традиційної станової еліти «новими людьми», зростаючу рівність між чоловіком і жінкою⁷³. У цьому зв'язку «російське (читай і українське. – Авт.) суспільство не вирішило проблему модернізації, тому що не змогло налагодити діалог між різними формами її інтерпретації, між потребами в достатках, споживанні і потреб у розвитку людини як суб'єкта соціокультурної творчості» (О.Ахієзер)⁷⁴.

Предметно досліджуючи еволюцію малої української селянської сім'ї, Р.Чмелик доводить, що її структура змінювалася під дією щораз зростаючих чинників майнового розшарування, пролетаризації хліборобів-трударів, інтенсифікації міграцій та ін. Акцент автором зроблено на позитивному досвіді організації традиційної сім'ї перед її руйнацією внаслідок попередньої зміни суспільно-політичного ладу. На думку Р.Чмелика, селянська сім'я у другій половині XIX – початку XX ст. була основним носієм ідей, знань, способу мислення, традицій і звичаїв, зображення своєї етнічної культури, свідомості і психології⁷⁵.

Своєю чергою, Ю.Вовк зауважив, що у пореформений період створювалися економічні передумови звільнення жінок і дітей від влади чоловіків і батьків, що вело до «нуклеризації сім'ї і її сегментації»⁷⁶.

Отже, соціальна модернізація селянства досить своєрідно позначилася на еволюції сімейно-шлюбних, ширше родинних зв'язків. Змінюючи багато чого, вона все ж залишила за цією сферою роль найактивнішого продуцента автентичності українця, «посадженого на землю».

Політична модернізація селянства

Управління і самоврядування селян як чинник їхньої політичної модернізації. Стосовно селянського самоврядування, то вочевидь суть новацій полягала у спробі російської влади законодавчо врегулювати, уніфікувати сформовану у століттях громадську традицію, водночас поставивши її під контроль державного апарату. Маємо підстави стверджувати, що сільські сходи уявлялися хліборобам не як спосіб політичної самореалізації, а як можливість культурного спілкування, своєрідний колективний відпочинок⁷⁷. Пояснюємо це тим, що їхня участь у представницьких структурах була здебільшого формальною. Бажання реалізувати свої політичні амбіції в місцевій політиці було притаманне лише незначній частині сільських мешканців.

⁷³ Опыт российских модернизаций. XVIII–XX века. – С.61.

⁷⁴ Российская модернизация: Проблемы и перспективы (материалы «круглого стола»). – С.6.

⁷⁵ Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції). – Л., 1999.

⁷⁶ Вовк Ю.І. Указ. праця. – С.61.

⁷⁷ Присяжнюк Ю.П. Українське селянство XIX–XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси, 2002. – С.56.

Докладно висвітлив проблеми, з якими зіштовхнулися органи сільсько-го врядування, О.Реєнт. А саме: 1) свавілля в багатьох випадках старост, старшин, волосних писарів і мирових посередників, пізніше й земських начальників; 2) зменшення законної влади і значення зборів, що збільшувало і так значний політичний абсентеїзм селян; 3) низький рівень освіти сільських управлінців⁷⁸. На його думку, роль громади в житті сільського населення не була однаковою. При общинному господарюванні вона майже повністю контролювала життя її членів через сход і виборні структури. Там селяни були тісно пов'язані круговою порукою. У випадку подвірного устрою люди відчували більшу самостійність, і не лише у веденні господарства.

Російська дослідниця Н.Устьянцева доводить, що за своїми принципами інститут селянського самоврядування в перші пореформені роки (до земської і судової реформ) став ніби апробацією норм буржуазного законодавства, острівцем нового в системі абсолютної монархії, але й з елементами старих традицій. Тому діяльність мирових посередників значною мірою трималася на особистому ентузіазмі. На думку дослідниці, другий призов посередників складався вже з більшості консервативних чиновників⁷⁹.

Процес створення сільської громади як адміністративно-територіальної одиниці, а над нею – волосного правління, показав В.Бартків. Він стверджує, що так уряд намагався отримати важливий інструмент впливу на поведінку самого селянства під час проведення реформи 1861 р.⁸⁰

У сучасній історичній літературі показано досить переконливо, що часто у відносинах із сільською й волосною адміністрацією, особливо волосним судом, селянин почував себе безправним і беззахисним. Неструктурованість, недосконалість сільської демократії, політична інертність і соціально-правова обмеженість самого хлібороба служили причиною бюрократизації місцевого самоврядування. Лише винятком були факти, коли тутешні урядовці виступали разом із селянином проти поміщика, мирового посередника, військової каральної команди.

Участь селян у роботі Державної думи, діяльності політичних партій і спілок. Достатньо уваги історики приділили земельним програмам політичних партій. Зроблено реальні кроки у з'ясуванні проблем взаємозв'язку цих організацій із селянами, формуванні суспільно-політичних ідеалів на селі та шляхів розв'язання аграрного питання.

О.Федьков стверджує, що українське селянство, яке прагнуло одержати землю відразу й безкоштовно, головно орієнтувалося на програми революційних партій. Показано, що створення селянських організацій було спричинене прагненням вирішити аграрне питання, яке штовхало людей до активного гуртування й відображало трансформацію їхньої політичної свідомості та соціальної психології⁸¹.

⁷⁸ Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. – Т.1. – К., 2006. – С.372–375.

⁷⁹ Великие реформы в России. 1856–1874. – С.166–184.

⁸⁰ Бартків В.П. Місцевий державний апарат Російської імперії і селянська реформа 1861 р. в Україні (історико-правове дослідження): Дис. ... канд. юр. наук. – Х., 2002.

⁸¹ Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905–1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій у селах Правобережної України). – Кам'янець-Подільський, 2007.

Суть народної революції полягала у ліквідації поміщицького землеволодіння і передачі землі тим, хто її обробляє. Ідеться про основну народну програму. Їй посприяли петиційна кампанія і складання наказів селянськими депутатами, які вибиралися в Державну думу. Це слугувало політичною школою для села – школою осмислення свого становища і формування вимог до суспільства⁸².

Змушене обмірковувати й формулювати свої економічні вимоги селянство почало усвідомлювати політичні й національні проблеми. Так, за твердженням Б.Кравченка, полтавське селянство, яке збунтувалося 1902 р., почало включати у свої петиції до органів влади вимоги «україномовної школи і політичної автономії для України» лише наприкінці 1905 р.⁸³

Саме селянські приговори і накази Л.Сенчакова вважає «дзеркалом» їх менталітету. Проаналізувавши 660 таких документів, авторка дійшла висновку, що менталітет селян того часу був направлений на перегляд усіх основ суспільно-економічного і політичного життя країни: від скорішого здійснення аграрних перетворень, а саме: задоволення селянських потреб землею, до широкої демократизації всього державно-політичного ладу Росії. Сама процедура створення, обговорення зіграла велику роль у мобілізації селянства, а конкретний зміст наказів містив майже завжди соціальне значення⁸⁴. Це була свого роду народно-політична творчість, з якої почерпаємо знання про світобачення селян.

Р.Топка з'ясовував значення категорії «земля» у громадській свідомості селян. Він ретельно проаналізував селянські прохання, вимоги і вирoki до І Державної думи⁸⁵. Дослідник схематично зобразив дві форми вираження громадської свідомості: дійову (протести, поради та ін.) і недійову (судження, турботи, незадоволення). Це дало змогу скласти точніші уявлення про селянський світогляд і охопити ширше коло структурних елементів цієї свідомості.

Як доводить Л.Данилова, у пореформений період помітно зріс потік судових справ за звинуваченням селян в образі царя і його родини. У період революції 1905–1907 рр. набирає силу селянське твердження про винуватість і відповідальність царя, а не одних лише панів. А з появою Державної думи, потік приговорів і прохань до царя різко зменшився⁸⁶.

Б.Миронов показав деякі зміни, що відбулися на рубежі ХІХ–ХХ ст. у політичному світобаченні народу. Зокрема, селянину стала зрозуміла ідея виборності сільської влади, яку він вважав відповідальною перед собою, й у випадку невдоволення її діями провалював її на наступних виборах. Хоча, на думку історика, про своє право впливати посередництвом виборів на склад повітового земства, не кажучи вже про губернське земство чи Державну думу селяни мали ще дуже неясні уявлення⁸⁷.

⁸² Данилов В.П. Указ. соч. – С.23.

⁸³ Кравченко Б. Указ. праця. – С.50.

⁸⁴ Приговори и указы крестьян Центральной России. 1905–1907 гг.: Сб. док. – Москва, 2000.

⁸⁵ Топка Р.В. Формування суспільно-політичних ідеалів українського селянства за наказами та ухвалами до І Державної думи: джерелознавчо-методологічний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2002.

⁸⁶ Данилова Л.В. Природное и социальное в крестьянском хозяйстве // Крестьяноведение. Теория. История. Современность: Ежегодник. 1997. – Москва, 1997. – С.21–52.

⁸⁷ Миронов Б.Н. Указ. соч. – Т.2. – С.236.

Т.Шанін доводить, що для формування класової позиції важливе значення мала наявність специфічної культури й общинної організації. Все це зробило селянську згуртованість потенційною базою формування політичного класу. Однак, на думку вченого, роздробленість селянства на малі локальні групи, розрізненість і невизначеність їх політичних цілей підживляли їх потенційний політичний вплив⁸⁸.

Отож, участь селянських представників у роботі Державної думи, в діяльності політичних партій і спілках потребує, особливо щодо «неясних уявлень» та загалом політичної психології, додаткового дослідження. Іншою актуальною темою в українській історіографії залишається «приговорний рух» селян, а саме вивчення змісту наказів і приговорів останніх, направлених як до царя, так і в інші інстанції, де можна простежити життя і побут селян, їх потреби, надії, мрії, моральні цінності й орієнтації, світогляд, бачення державного ладу тощо.

Культурна модернізація селянства

Модернізація і традиціоналізм селян. Одним із ключових питань цього сегменту студій є вплив модернізації на світогляд селян, їхню культуру, зміни у свідомості.

Різниця між традиційним і модернізованим суспільством полягає у процесах, які відбуваються у сфері свідомості і породжують особливий характер цінностей. Останні традиційного суспільства – це колектив людей, мова, релігія, етнос, повага до старших, до влади. Своєю чергою, основою модернізованого суспільства є вільна особистість, духовно автономна від суспільства⁸⁹.

Відомо, що модернізація породжує істотні пертурбації в соціальній стратифікації традиційного суспільства: 1) зростання взаємної невідповідності різних елементів соціальної організації, виникнення на цій основі суперечностей в їхньому статусі і престижі; 2) невідповідність традиційних соціальних груп та інститутів новим функціям, які вони мають виконувати; 3) зміна ролі й цільова організація різних груп у суспільстві в новій соціальній ієрархії. Як наслідок, люди стають відчуженими від політичної влади. На думку А.Медушевського, у традиційному суспільстві (XVIII – початок XX ст.) основна маса населення не усвідомлювала модернізації, сприймала її як щось чуже⁹⁰.

Як стверджує В.Сумський, у процесі модернізації важливо надати селянській традиції нову якість і динамізм, скоротити культурний і матеріальний розрив між «простою людиною» й елітою, між селом і містом, побудувати основи гармонійного суспільства⁹¹.

О.Ахієзер зауважив, що провал реформи визначався не тим, що селяни отримали мало прав, а тим, що вони не розуміли суті прав, які їм були

⁸⁸ Шанін Т. Крестьянство как политический фактор. – С.269–272.

⁸⁹ Матаев Г.М. Проблемы традиционализма и модернизации в контексте реформ: Автореф. дисс. ... канд. филос. наук. – Алматы, 1999. – С.10.

⁹⁰ Медушевский А.Н. Указ. соч. – С.69.

⁹¹ Российская модернизация: Проблемы и перспективы (материалы «круглого стола»). – С.19.

надані⁹². Також центральною проблемою реформи вчений назвав розкол в її тлумаченні, хоча це й не проявлено належно історичною наукою.

А.Голубев вважає, що в соціально-культурній сфері модернізація проходила вкрай нерівномірно. А головний показник її ефективності полягав якраз не в цифрах економічного зростання, ступеня урбанізації, поширення освіченості. На його думку, потрібно, аби традиційна культура суспільства зуміла адаптувати процес модернізації так, щоб він відповідав її цінностям, а сама своєю чергою адаптувалася до нових умов. Саме модернізація культури селян, на думку дослідника, була незначною, здебільшого залишалася традиційною⁹³.

Будь-яка традиція, незалежно від її змісту, може стримувати творчість або новації, пропонуючи готові рецепти для вирішення сучасних проблем. Фрази «так було завжди», «люди завжди так вважали» нерідко використовуються для пояснення виправдання вчинків⁹⁴. Як твердять автори колективної праці «Модернизация в России и конфликт ценностей», порушений із 1861 р. традиціоналізм ніс цінності збереження захищеності, комфортного життя в рамках локальних світів. Соціальний катаклізм 1917 р. відбувся на етапі, коли суперечності, викликані швидкими і нерівномірними зрушеннями в господарських укладах і соціально-економічних формах життя, особливо загострилися⁹⁵. Загалом автори книги негативно ставляться до того, що держава намагалася зламати традиційний уклад на селі. У таких кроках вони навіть вбачають причини падіння моралі населення.

Продовжуючи цю думку, Ю.Афанасьєв стверджує, що з погляду довгострокової перспективи, 1917 р., замість того, щоб радикально змінити соціальне життя, посилив його архаїчну і традиційну структуру. Це була свого роду відмова селян від капіталістичної цивілізації⁹⁶.

Українська історіографія зробила перші кроки у дослідженні процесу модернізації і змін у повсякденному житті селян, їхнього світобачення, моделі поведінки тощо. З огляду на проведені нами дослідження, маємо підстави стверджувати, що менталітет селянина виявився у надмірній абсолютизації фізичної праці; соціально-політична активність останнього в основному була формальною, а сила традиції була сильнішою за виклики модернізації. Модернізація змінила аграрні відносини, але суттєво не вплинула на традиціоналізм і світосприйняття селян. Глибинні основи селянської культури, свідомості, психології залишилися майже такими ж⁹⁷. Тому капіталістична еволюція суспільства з її радикальними змінами якнайменше позначилася на соціально-психологічній самобутності селянства, що й завадило останньому «йти в ногу» з реформами, розвивати своє господарство інтенсивним шляхом. Унаслідок консерватизму світоглядних цінностей воно не спромоглося належно використати можливості ринку, надані економічні та громадянські права.

⁹² Ахиезер А.С. Указ. соч. – С.274.

⁹³ Голубев А.В. Архаичное сознание в контексте новейшей российской истории // Реформы и реформаторы в России. – С.183.

⁹⁴ Штомпка П. Указ. соч. – С.95.

⁹⁵ Модернизация в России и конфликт ценностей. – Москва, 1993. – С.9.

⁹⁶ Судьбы российского крестьянства. – Москва, 1995. – С.ХХ–ХХІ.

⁹⁷ Присяжнюк Ю.П. Указ. праця; Його ж. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Черкаси, 2007.

На думку Г.Зеленько, протягом століть запроваджувані урядом зміни, що здебільшого негативно відбивалися на основній масі населення, виробили в нього інстинкт самозбереження, який виявлявся, зокрема, й у закритості і несприйнятті будь-яких модернізаційних імпульсів від влади. Це стало рисою національного характеру⁹⁸.

Серед рис традиціоналізму українських селян, які заважали модернізації, дослідники відзначають пасивність, боязнь усього нового, пріоритет насамперед власних фізичних сил перед сільськогосподарськими машинами тощо. О.Михайлюк бачить селянське світосприйняття через традиціоналізм світогляду і вплив модернізації на його психологію⁹⁹. Він аналізує такі важливі чинники світогляду селянина, як «влада землі», природно-біологічний чинник існування, міфологія, ритуальна система як одна з основних форм соціального контролю, релігія. Наростання морального занепаду на селі (зростання рівня злочинності, пияцтва тощо) на рубежі XIX–XX ст. пояснює саме впливом модернізації, яка руйнувала традицію. На думку дослідника, основою селянської моральності був консерватизм, релігійність, колективізм (життя на очах у інших), «культура сорому», примітивізм мислення, невисокий рівень запитів та ін. явища¹⁰⁰.

У XIX ст. виробився складний симбіоз традиційних звичаєвих форм економічного співробітництва з новими капіталістичними формами. Нерідко якесь положення закону так глибоко вкорінювалося в побут народу, що в його правосвідомості починало фігурувати як давній звичай. Обґрунтовано положення, що для українського села інститут власності регулювався часто всупереч закону, а звичай став формою самовиживання у складних соціально-економічних умовах.

Колективізм, демократизм, відповідні стереотипи поведінки і селянська культура породжувалися насамперед характером сільськогосподарського виробництва, його прив'язаністю до природного базису, домінуванням натуральної системи продуктивних сил, пануванням традиції, що служила головним механізмом функціонування економіки й усіх соціальних процесів на селі.

Інформаційно місткою й перспективною є тематика історії повсякденності й побуту. Зміни в цих сферах буття – вплив на селян технічного перевороту, поява нових технологій і зразків сільськогосподарської техніки, будівництво залізниць, а відтак зміни у світобаченні й самовизначенні українського хлібороба окреслювали нові риси його ментальності. Категорії «ментальність» і «культура» приховують у собі додаткові можливості аналізу цих явищ.

Модернізація та освіта і грамотність селян. Прірва, що розділяє техніко-економічні стандарти і рівень освіти селянства, значно загострює проблематику модернізації. Постає питання: як людина села сприймала агротехнічні новації, наскільки великим було в неї бажання йти до школи і здобувати освіту?

Розглядаючи зміни в системі сільської освіти, О.Михайлюк, Ю.Присяжнюк та ін. дослідники визначають двоїсте ставлення селян до неї: з одного боку, як до засобу підвищення соціального статусу, з другого, – як марної для селян справи.

⁹⁸ Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України. – К., 2003. – С.36.

⁹⁹ Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. – Дніпропетровськ, 2007.

¹⁰⁰ Михайлюк О.В. Деякі особливості менталітету українського селянства в передреволюційний період (кінець XIX – початок XX ст.) // Питання аграрної історії України та Росії: Мат. IV наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди. – Дніпропетровськ, 2002. – С.98.

Пріоритетною залишалася фізична праця, а селянське середовище насторожено-негативно ставилося до освічених односельців. Освіченість часто асоціювалася з належністю до соціальних верхів, панських станів, «легким хлібом»¹⁰¹.

Отже, історична наука позначається динамічним пошуком системних парадигм висвітлення соціально-політичного й культурно-духовного розвитку пореформеного села, дедалі більше демонструючи ознаки формування селянознавства як окремого напрямку в історіографії. Сучасні історики дедалі ширше застосовують політологічні та соціологічні схеми і принципи пізнання селянської минувшини, серед яких теорія модернізації займає особливе місце. Деякі з праць цілком ґрунтовані на цій парадигмі наукового пізнання, але більшість авторів звертаються до неї фрагментарно.

Умовно спектр залучення теорії модернізації можна поділити на студії про саме вчення та різні аспекти економічної, соціальної, політичної, культурної модернізації селянства, зокрема й Наддніпрянської України. Чіткіший поділ запропонувати тут важко, що зумовлено самим характером історіографічних праць. Адже окремі історики усвідомлено, цілеспрямовано й послідовно використовують цю теорію, а інші лише як данину моді чи як «тимчасовий попутник». Тож значна частина наявного доробку в цій царині присвячена тематиці соціальної та економічної модернізації селянства, бо вести мову про них виявилось легше. Політична і культурна модернізація традиційного села представлена набагато скромніше.

На сьогодні цілий спектр проблем потребує додаткового з'ясування. Серед таких можна назвати: а) наслідки земельної політики держави для селян; б) результати трансформації традиційного села в товарно-грошові (ринкові) відносини; в) чинники аграрного перенаселення, міграцій та соціального розшарування в життєдіяльності пореформеного селянства; г) реакції українських селян на появу модернізованого «чужого» міста, з урахуванням регіональних відмінностей; д) вплив бездержавного становища України на еволюцію соціоментальних характеристик малоросійської людності; е) релігійний рух на селі та ін. Зрештою, позаяк соціальна (у широкому антропологічному розумінні) історія селян перебуває на стадії становлення, то свого подальшого прояснення потребує цілий комплекс проблем, пов'язаний з їхнім буттям (уявлення, свідомість, поведінка, ментальність, культура). Його належить реконструювати як вмістилище певних настроїв, почуттів, ідей, тих же уявлень, принагідно дослідити свідомість (правову й етнонаціональну), психологію, розкрити основні грані повсякденного життя.

¹⁰¹ Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. – С.371–373, 393.

The article is devoted to analyzing Ukrainian and foreign historiography of economic, social, political and cultural modernization of after reform peasantry. Tendencies, research approaches, achievements of scientists are analysed. The perspective themes for studying in future the problems of peasantry history are showed.

